

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هفتم-شماره اول-بهار ۱۳۹۳-شماره پیاپی ۲۳

معرفی نسخه‌ای نویافته از رشید الدین وطواط

(۳۱-۴۰)

سید محمد باقر کمال‌الدینی^۱، مهدی پای‌برپی (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۱۰/۹

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۹۲/۱۲/۲۵

چکیده:

در این مقاله کوشش بر این است که نسخه‌ای نویافته خطی - که در بردارنده چهار رساله "تحفه الصدیق"، "فصل الخطاب"، "انس اللهفان" و "مطلوب کل طالب" است - بررسی و معرفی گردد. این رساله‌های چهارگانه، حاوی احادیث خلفای راشدین است که به قلم رشید الدین وطواط؛ ادیب توانای قرن ششم در دربار خوارزمشاهیان، شرح و بسط یافته و علاوه بر آن، کلمات دو رساله "فصل الخطاب" و "مطلوب کل طالب" به رشته نظم فارسی کشیده شده است. عده‌ای از کاتبان، با نگاهی موضوعی، این چهار رساله را در یک نسخه جمع آورده و با عنوان واحد "کلمات چهار یار گزین" یا "صد کلمه چهار یار نبی" ضبط کرده‌اند. این نسخه یافته شده نیز به همان شیوه توسط طاهر در سال ۹۲۲ به خط نسخ کتابت شده است. **کلمات کلیدی:** رشید الدین وطواط، نسخه خطی، رساله‌های چهارگانه.

^۱ استادیار زبان و ادبیات فارسی kamaladdini@yahoo.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی mahdipaybarpey@gmail.com

مقدمه:

بی شک برای پی بردن به سبک و شیوه ادبی هر عصری، شناخت آثار مشاهیر نظم و نثر آن دوره ضروریست. از این رو شناسایی آثاری که بتواند به بررسی و شناخت زبان و ادب آن دوره یاری رساند، ارزشمند است.

دوره خوارزمشاهیان عصری است که با حمله و تاراج قوم تاتار و از بین رفتن آثار و میراث گرانبهای مکتوب زبان پارسی، کمتر مورد پژوهش و تحقیق دقیق ادبی و علمی قرار گرفته است. از جمله منابعی که در مورد خوارزمشاهیان بوده و از میان رفته است، میتوان به "شاهنشاه نامه" اثر محمد پاییزی (لب لباب، عوفی، ص ۳۴۵)، "تاریخ خوارزمشاهی" اثر سید صدر الدین نیشابوری، "مشارب التجارب" از ابن فندق، تاریخ خوارزم از ارسلان خوارزمی، "رساله العاصمیه" از شهاب الدین سهروردی و رساله های شهفور نیشابوری اشاره کرد. (تاریخ جهانگشای جوینی، جلد ۲، باب اول) از این رو جمع آوری و معرفی آثار باقیمانده بزرگان این دوره از تاریخ ادبی و فرهنگی ضروری مینماید. از جمله کسانی که آثار باقیمانده او در دوره خوارزمشاهیان چشمگیر و برجسته است، رشید الدین وطواط است. وی حدود سی سال صاحب دیوان انشاء آتسز خوارزمشاه بوده و تقرب زیادی نزد او داشت. آثار نسبتاً فراوانی از وطواط در دو زبان فارسی و عربی بجای مانده اما تعداد اندکی از آنها به چاپ رسیده و متأسفانه اغلب آثار او حتی برای اهل فضل و ادب نیز ناشناخته مانده است. لذا معرفی و جمع آوری این پاره‌های پراکنده، خدمت ناچیزی به این میراث مکتوب زبان فارسی خواهد بود.

در این مقاله نسخه‌ای خطی از رشید الدین وطواط بررسی و معرفی خواهد شد. این نسخه شامل رساله "تحفه الصدیق من کلام ابوبکر صدیق"، "فصل الخطاب من کلام عمر بن خطاب"، "انس اللهفان من کلام عثمان بن عفان" و "مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابیطالب" است. این رساله‌ها -چنانکه از عناوینشان پیداست- حاوی احادیث خلفای راشدین است که به قلم رشید الدین وطواط؛ ادیب توانای قرن ششم در دربار خوارزمشاهیان، شرح و بسط یافته و علاوه بر آن، کلمات دو رساله "فصل الخطاب" و "مطلوب کل طالب" به رشته نظم فارسی کشیده شده است.

هدف اصلی در این نوشتار، معرفی نسخه‌ای نویافته از این مجموعه است که ویژگیهای آن در صورت و محتوا شناسانده میشود. برای حصول این مطلوب، ابتدا شرح مختصری از زندگی وطواط ارائه میگردد، سپس به معرفی آثار بجا مانده از وی پرداخته خواهد شد و در نهایت، مجموعه مورد نظر، نسخه‌های خطی موجود آن و نسخه حاضر شرح و بررسی خواهد شد. این نسخه جدید در کتابخانه ملی قزاقستان نگهداری میشود و هنوز تصویری از آن به کتابخانه‌های ایران وارد نشده و در میان نسخه‌های خطی کشور ثبت نگردیده است.

معرفی نویسنده کتاب:

رشید الدین سعدالملک محمد؛ فرزند محمد عبدالجلیل عمری است که نسبتش با یازده واسطه به خلیفه دوم میرسد. محل ولادتش بلخ بوده و در مدرسه نظامیه همان شهر قسمتی از تحصیلات خود را نزد استادی به نام ابوسعید هروی به انجام رسانید و بعد از اتمام تحصیلات خود و کسب مهارت در شعر فارسی و عربی به خوارزم رفت. (تاریخ ادبیات ایران، ج ۲: ص ۶۲۸)

رشید وطواط در اوائل حکومت اتسز به خدمت او پیوست و تا آخر عمر در دربار خوارزمشاهیان روزگار گذراند و در آنجا سمت صاحب دیوانی رسائل داشته و همیشه ملازم سلطان بوده است. (لباب الالباب، ج ۱: ص ۳۷)

تخلص رشید به «وطواط» از بابت کوچکی جثه و ضعیفی اندام او بود، چراکه وطواط نام مرغی از گونه پرستو است. (تاریخ ادبیات ایران، ج ۲: ص ۶۲۸)

رشیدالدین در سال ۵۷۳ ق در خوارزم دیده از جهان فرو بست. (تاریخ ادبیات ایران، ج ۲: ص ۶۲۸)

وطواط از معدود ادیبانی است که او را در نظم و نثر فارسی و عربی استاد و بخصوص "در شناخت دقایق کلام عرب و اسرار نحو و ادب" از سرآمدان روزگار دانسته اند. (لباب الالباب، جزء ۱۹: ص ۲۹)

معرفی کتاب:

چنانکه گفته شد، این نسخه شامل رساله "تحفه الصدیق من کلام ابوبکر صدیق"، "فصل الخطاب من کلام عمر بن خطاب"، "انس اللهفان من کلام عثمان بن عفان" و "مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابیطالب" است. این رساله‌ها دارای صد حدیث از هر کدام از چهار خلیفه است که به قلم وطواط شرح داده شده و مقدمه‌هایی بر آنها نگاشته شده است. نخست به بررسی مختصری از مقدمه رساله‌ها پرداخته خواهد شد که وطواط نحوه نگارش آنها را شرح داده است و سپس محتوای هر رساله شرح داده خواهد شد.

۱) رشیدالدین وطواط در مقدمه "مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابی طالب" که نخستین رساله صد کلمه ای است که شرح کرده است، مینویسد: "واجب دید که آن صد کلمه را - که جاحظ برگزیده بود - به دو زبان عربی و پارسی تفسیر کند و در آخر تفسیر هر کلمه، دو بیت شعر از منشآت خویش - که مناسب باشد - بیاورد." این رساله به موجب برخی از دستنوشته‌ها - از جمله نسخه حاضر - به ابوالقاسم محمود بن ایل ارسلان (م: ۵۸۹) تقدیم شده است. (مقدمه مطلوب کل طالب، وطواط)

۲) در مقدمه رساله "فصل الخطاب"، از صد کلمه پیشین (رساله مطلوب کل طالب) یاد میکند و مینویسد که "پس از آنکه شرح صد کلمه را بساخت و آن مجموع که اصل نجات و سبب درجات وی بود پرداخت، کبرای دین و دولت و عظمای ملک و ملت" از او درخواست مینمایند که "فصل

الخطاب من کلام عمر بن الخطاب" که به قول خودش "غرر اقوال و درر امثال است" را بپردازد و او نیز این درخواست را به دیده منت میپذیرد تا "تا ذکر جمیل مترادفتر و اجر جزیل متضاعفتر شود و هیچ بد گوینده عیب جوینده را، مجال مقال نباشد". (مقدمه فصل الخطاب، وطواط)

این رساله نیز به همان شیوه "مطلوب کل طالب" نگاشته شده شده، به گونه‌ای که پس از جمله عربی از عمر بن خطاب، شرحی کوتاه به زبان عربی و فارسی آورده و سپس دو بیت شعر از خودش در آن معنی، افزوده است.

۳) در مقدمه رساله سوم یادآور میشود که بار دیگر "ارکان دین و دولت و اعیان ملک و ملت" به او اصرار میورزند که "کلمات دیگران را مهمل گذاشتن مصلحت" نیست و رشید به حکم نصیحت شریفشان، رساله "تحفه الصدیق من کلام ابی بکر الصدیق" را فراهم می‌آورد و "آن را به پارسی بر سبیل ایجاز" شرح میکند. (مقدمه تحفه الصدیق، وطواط)

۴) در مقدمه آخرین رساله مینویسد: سرانجام چنانکه بزرگان دین خواستند که او صد کلمه "انس اللهفان من کلام عثمان بن عفان" را نیز به دست آورد و شرح آن را به پارسی و بر سبیل اختصار نوشت. (مقدمه انس اللهفان، وطواط).

رشید دو رساله اخیر "تحفه الصدیق" و "انس اللهفان" را فقط با شرح کوتاه فارسی تدوین کرده، لذا شرح عربی و ابیات و اشعاری بر آنها نیفزوده است.

محتوای مطالب نسخه:

سخنان جمع شده در چهار رساله شامل نکات اخلاقی، عرفانی، اجتماعی و خودشناسی است که هر رساله به این صورت شروع و پایان میپذیرد:

۱) رساله "تحفه الصدیق" در کلمه اول با این سخن آغاز میشود: "صنایع المعروف تقی مصارع السوء" (کردار نیک از افتادن بد، جلوگیری میکند) و در کلمه صدم با این سخن پایان مییابد: استغفر الله و کفی به معیناً و توکل علی الله و کفی به وکیلاً.

۲) رساله "فصل الخطاب" در کلمه اول با این سخن شروع میشود: "تفقها قبل ان تسودو" (علم آموزید پیش از آن که ازدواج کنید) و در کلمه صدم با کلام ختم میشود: اقتصاد فی سنته خیر من اجتهاد فی بدعه (میانه‌روی در سنت بهتر از جهد کردن در بدعت است).

۳) رساله "انس اللهفان" در کلمه اول با این گفته شروع میشود: "تاجروا الله ان تربحوا" (با خداوند تجارت کنید تا سود کنید) و در کلمه صدم با این سخن پایان مییابد: "اساس الله لی و لکم الهدی و عمل بطاعه حتی رضی" (از خدا برای خود و شما، راه راست و عمل به طاعت او می‌خواهم تا آنکه راضی شود).

۴) رساله "مطلوب کل طالب" در کلام نخست با این جمله شروع میشود: "لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا" (اگر گشاده شود پوشش، نیفزایم من در یقین) و در پایان با این جمله ختم میشود: "قلب الاحمق وراء لسانه" (دل احمق پس زبان اوست).

ویژگیهای ظاهری نسخه

ترتیب رساله‌ها: نسخه حاضر که در مقام معرفی آنیم، شامل هر چهار رساله مذکور است اما نحوه قرار گرفتن آنها بر اساس ترتیب تدوینشان نیست. چنانکه شیوهٔ نسخ دیگر بوده است، این نسخه نیز بر مبنای ترتیب خلافت خلفای راشدین تنظیم شده است. به نحوی که ابتدا، رساله "تحفه الصدیق" (که از سخنان ابوبکر است) آمده و سپس "فصل الخطاب من کلام عمر بن خطاب"، پس از آن "انس اللهفان من کلام عثمان بن عفان" و در نهایت "مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابیطالب" نوشته شده است.

کاتب در مقدمه‌های رساله‌ها که رشید الدین وطواط بر آنها نگاشته است، دخل و تصرفی کرده و جملات وطواط را به صورت نقل قول در گفته خویش آورده است.

ابتدا و انتها: چنان که از بررسی رساله‌ها بر می‌آید، این نسخه صفحات اول و آخر را ندارد و "اول و پایان این کهنه کتاب افتاده است". از این رو رساله "تحفه الصدیق"، مقدمه و بخشی از "کلمه الاول" را ندارد. لذا از انتهای شرح "کلمه اول"، با این عبارت شروع میشود: "... شناسان باشد. از بهر آنک غایت فکره و نهایت نظره..."

در آخر نیز، رساله "مطلوب کل طالب" در میانه شرح فارسی کلمه نود و نهم به این صورت منقطع می‌شود: "... خردمند چون خواهد که سخنی گوید، نخست در دل..."

تعداد صفحات: این نسخه جمعاً ۳۰۴ صفحه است به نحوی که از صفحه ۱ تا ۶۹ رساله "تحفه الصدیق" و از صفحه ۷۰ تا ۱۵۷ رساله "فصل الخطاب" نوشته شده است. پس از آن یک صفحه را خالی نهاده و از صفحه ۱۵۹ تا ۲۲۸ رساله "انس اللهفان" و پس از یک صفحه خالی، از صفحه ۱۳۱ تا ۳۰۴ رساله "مطلوب کل طالب" نوشته شده است.

خط و صفحه آرای: تمام کتاب با خط نسخ و با قلم زیبایی نوشته شده است. کاتب ابتدا با هنر و سلیقه خویش، صفحات را با خط کشی قرمز و مشکی، حاشیه بندی کرده و سپس عبارات عربی، ترجمه فارسی و شماره کلمات را بوسیله این خط کشی، مجزا ساخته است. برای نوشتن هر کلمه، اول شماره کلمه را به رنگ قرمز نوشته و سپس عبارت عربی حدیث را به رنگ سیاه و با خط درشت نسخ آورده است. پس از آن عبارت "ترجمه" را به رنگ قرمز و با قلمی به اندازه شماره کلمات نوشته و در انتها، شرح کلمات و اشعار پایانی را به قلم ریز به رنگ سیاه نگاشته است.

مقدمه هر رساله، را با قلم کوچک و به رنگ سیاه نوشته است اما کلمات "الله"، "محمد" و واژه‌های اصلی (مانند "علی" و "مطلوب کل طالب") را در جای جای متن به رنگ قرمز نوشته که با نگاه اجمالی به تشخیص رساله کمک میکند.

کاتب و تاریخ کتابت: در انتهای رساله "تحفه الصدیق" نوشته شده: "... تمام شد ... به وقت چاشت، روز شنبه، به تاریخ دهم ماه شوال اثنی عشرین و تسعماعه به خط عبد الضعیف، مخدوم، طاهر عطا الله بهادی..." و در اتمام رساله‌های دیگر نیز به همین صورت تاریخ سال ۹۲۲ ثبت شده است.

رسم الخط: برای آشنایی بیشتر و بهتر، پاره ای از ویژگیهای نوشتاری این نسخه خطی را

برمیشمریم:

۱) "که" و "چه" موصوله همراه با "ها" غیر ملفوظ (به صورت "که" و "جه") و در موقع اتصال، بدون "ها" نوشته میشود. مانند: بلک، اینک، جنانک. فعل "است" را به کلمه قبل از خود متصل مینویسد. مانند: مثلست، آنست که.

۲) برخی کلمات مانند "همچون" را جدا مینویسد (به صورت "هم چون").

۳) برای نوشتن کلماتی که در حالت نکره، "ی" متصل نمیگیرند، از حمزه (ء) استفاده میکند. مانند: طایفه، سرگشته، دریاء (به جای "طایفه‌ای، سرگشته‌ای، دریایی").

۴) "به" را در همه جا به کلمه پس از خود متصل کرده و بدون "ها" غیر ملفوظ مینویسد. مانند:

بثواب، بوعید، بتهدید، بامانت، بتن، براحت، بامید، ببهشت، بیکجا

۵) در نوشتن "پ" فارسی، با "ب" فرقی نمی‌گذارد و هر دو را بایک نقطه مینویسد و همینطور "چ" را.

۶) گاهی بجای ضمیر متصل از ضمیر منفصل استفاده میکند. مانند: مصیبت او بر او (به جای "مصیبتش بر او").

۷) "در این" و "در آن" را بصورت "درین" و "دران" مینویسد.

۸) "ک" و "گ" را هر دو با یک سرکش مینویسد (به صورت "ک").

محل نگهداری نسخه: اصل این نسخه در کتابخانه ملی قزاقستان نگهداری میشود و در "فهرست

نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی قزاقستان" ثبت گردیده است. (کمال الدینی، ۲۰۰۸: ۷۴) تصویر کامل این نسخه در اختیار نگارندگان قرار دارد.

تصاویر صفحات کتاب:

اولین صفحه از نسخه حاضر

آخرین صفحه از نسخه حاضر

تصویر صفحه‌ای از مقدمه رساله‌ها

نسخه‌های خطی دیگر از مجموعه "صد کلمه چهار یار نبی"

طی بررسی‌های انجام شده، مشاهده گردید که نسخه‌هایی دیگر از این رساله‌های چهارگانه به صورت مجزا در برخی از کتابخانه‌هایی مانند استانبول، ایاصوفیه، عطف آفندی و ... موجود است. اما در اینجا مشخصات سه نسخه کاملتر که در بردارنده مجموعه هر چهار رساله است را بر می‌شمیریم:

۱) نسخه ای در کتابخانه ایاصوفیه جزو مجموعه ای به شماره ۲۸۵۴ و به نام "کلمات چهار یار گزین" موجود است. شامل چهار رساله "تحفه الصدیق"، "فصل الخطاب"، "انس اللهفان" و "مطلوب کل طالب" است. کاتب آن محمد بن علی مولوی است که در رمضان سال ۸۹۶ آن را به خط نسخ نوشته است. تصویر این مجموعه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با شماره عکس ۷۰۶ و ۷۰۷ موجود است.

۲) نسخه ای دیگر متعلق به کتابخانه دانشگاه استانبول و از مجموعه ای به شماره ۴۰۷ و به نام "صد کلمه چهار یار نبی" است. ترتیب رساله‌های چهارگانه در اینجا نیز مانند نسخه پیشین است. نام کاتب و تاریخ کتابت را ندارد. خط این نسخه نسخ و نستعلیق است. عکسی از این مجموعه با شماره ۵۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۳) مجموعه دیگر از کتابخانه عاطف افندی به شماره ۲۲۰۷ است و دارای ۶ رساله که رساله نخستین آن "کلمات چهار یار گزین" است. هیچ یک از اجزاء، تاریخ و نام کاتب ندارد، و آخرین تاریخی که در پایان رساله ششم مجموعه - مناقب افلاکی دده مولوی که به خامه دیگری است - آمده است جمادی الاول ۹۲۸ را نشان می دهد. میکروفیلم و عکس این نسخه به شماره های (۳۶۷ و ۷۳۲ - ۷۳۱) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

نتیجه گیری:

بی شک شناخت و معرفی آثار خطی - که میراث غنی فرهنگی زبان و ادب فارسی است - علاوه بر حفظ آثار گرانبهای گذشتگان، میتواند در کاوشهای تاریخ پژوهی و برداشتهای سبک ادبی مفید فایده قرار گیرد.

این مجموعه رساله "صد کلمه چهار یار نبی" از رشید الدین وطواط (جز رساله "مطلوب کل طالب") تا کنون لباس طبع نیوشیده و بر بازار ارادت عرضه نشده است. لذا این نسخه با ویژگیهایی که دارد میتواند در تصحیح و چاپ این مجموعه موثر افتد.

محتوای مطالب کتاب و مقدمه‌های رساله‌ها که به قلم رشید الدین وطواط نوشته شده، دربردارنده نکاتی است که چه از لحاظ تاریخی و چه از لحاظ سبک ادبی، سودمند است.

وطواط در حین شرح برخی از کلمات این رساله‌ها به نام دیگر کتابهایش اشاره میکند که می‌تواند در شناخت آثار وی راهگشا باشد و در برخی موارد به عناوین اصیل آثار او پی برد.

منابع:

- ۱- اهمیت تاریخی آثار رشید الدین وطواط، خسرو بیگی، هوشنگ، مجله پژوهشهای تاریخی دانشگاه سیستان بلوچستان، زاهدان، ۱۳۸۸
- ۲- برگزیده مشترک یاقوت حموی، حموی بغدادی، شهاب الدین ابی عبدالله، مترجم محمد پروین گنابادی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲
- ۳- تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح الله. چاپ سیزدهم، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۷۳.
- ۴- تاریخ جهانگشای جوینی، جوینی، عطاملک بن بهالدین محمد بن محمد، به کوشش سید شاهرخ موسویان، بر اساس تصحیح علامه محمد قزوینی، انتشارات دستان، تهران، ۱۳۸۵.
- ۵- حدائق السحر فی دقائق الشعر، وطواط، رشید الدین، با مقدمه تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: سنایی و طهوری، ۱۳۶۲.
- ۶- دیوان اشعار، وطواط، رشید الدین، با مقدمه و مقابله و تصحیح سعید نفیسی، کتابفروشی بارانی، شاه آباد، ۱۳۳۹.

- ۷- دیوان شعر، جبلّی، عبد الواسع، ، جلد ۲، به کوشش ذبیح الله صفا، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۱.
- ۸- سخن و سخنوران ، فروزانفر بدیع الزمان، چاپ سوم، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۸.
- ۹- فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی قزاقستان، کمال الدینی ، سیدمحمدباقر، انتشارات دایک پرس، آلماتی ۲۰۰۸).
- ۱۰- کلمات چهار یارگزین، وطواط، محمد عمری کاتب بلخی، نسخه خطی شماره ۲۸۵۴، کتابخانه ایا صوفیه، با شماره عکس ۷۰۶ و ۷۰۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۱- لباب الالباب ، عوفی، محمد، به تصحیح ادوارد جی. براون، با مقدمه محمد قزوینی و تصحیحات جدید و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی، انتشارات هرمس.
- ۱۲- لطایف الامثال طرایف الاقوال، وطواط، رشید الدین، تصحیح حبیبه دانشجو، تهران، میراث نشر مکتوب، ۱۳۷۶.
- ۱۳- مطلوب کل طالب، وطواط، محمد عمری کاتب بلخی، تصحیح و تعلیق محمود عابدی، چاپ اول، چاپخانه سلمان فارسی، قم، ۱۳۶۵.